

موسیقی و رقص در ایران باستان

استاد جهانگیر یاسی

باستان شناس

آنجا که زبان از بیان باز میماند موسیقی آغاز می شود

پیش گفتار - واژه مُعَرَب شده موسیقی از واژه «موزیک» یونانی و «موزیکوس» لاتینی گرفته شده که در زبان فارسی، نوا - آوا - آهنگ - ترانه - سرود گفته می شود و آن دو بخش دارد ۱- آهنگ هنر زبان و دهان ۲- آلات و ابزار و سازها که نواخته میشوند.

پیدایش موسیقی - بشر از لحظه تولد با موسیقی زاده شده و میشود، اولین آهنگ و نوای گریه نوزاد قبل از دیدار مادر به او آگاهی میدهد که نوزادش زنده به جهان هستی پا گذاشته و نوزاد با شنیدن طپش های (آوای) قلب مادر آرامش می یابد. بنابراین موسیقی قبل از زبان و گفتار به وجود آمده است.

بشر از ابتدای زندگی مانند حیوانات میزیسته و با صداها و نواهای مختلف با یکدیگر ارتباط برقرار میکردند و همچون حیوانات از گیاهان و میوه های جنگلی و همچنین شکار حیوانات مختلف شب و روز خود را سپری میکردند و خواسته های خود را در مواقع شادی، غم، ترس، پیروزی و احساس خطر با نواهای مختلف به یکدیگر منتقل میکردند. پیروزی و شادی در شکار حیوانات،

ایران زمین

گرسنگی، مریضی و در آخر مرگ، هر کدام با صداها و نواهای متناسب با آن رویداد و هم چنین تغییر چهره و صورت و حرکات دست و پا و اندام بیکدیگر نشان داده میشد و از اینجا میتوان گفت که موسیقی، رقص و پانتومیم ابتدایی آغاز گردیده است.

در آغاز صداهای مختلف در طبیعت بزرگترین راهنمای بشر نخستین بوده است. ترنم باران در برگهای درختان و زمین و دریا - رعد و برق برخاسته از ابرها - صدای امواج دریا و رودخانه و آبشارها، صدای مختلف بادها - نواهای مختلف پرندگان و حیوانات همه و همه به آنها الفبای موسیقی و آواها را میآموخت و بشر مانند آنها صداها را تقلید و بازسازی میکرد و تقلید این آواها اولین زبان او بود (زبان موسیقی قبل از الفبای گفتار آغاز گردید) اینک چند مثال در فارسی: شُرْشُر باران یا آب و آبشار - قِرِچ قوروج که صدای سائیدن دندانها به یکدیگر است - تَرَق تروق که صدای سوختن چوب تر در آتش است و واژه تَرَقه او آن گرفته شده است. واژه چِر که صدای پاره کردن کاغذ یا پارچه است و در آخر واژه بمب که از زبان بین المللی آمده و در اصل صدای مهیب و انفجار آن سلاح ویران کننده است.

همچنین بشر آغازین با ابزار سنگی و چوبی، استخوانی، پوستی و شاخی که میساخته از برخورد این ابزار بیکدیگر که صدای آنها رساتر از صدای حنجره انسان است سازهای ابتدایی را کشف کرد.

از موسیقی بشر آغازین که مانند حیوانات در طبیعت زندگی میکرد و سپس به زندگی جنگلی و غارنشینی رسیده که از ۱۰۰ هزار سال تا ۱۰ هزار سال پیش از میلاد مسیح بوده است، آگاهی چندانی در دست نیست و میتوان گفت که از پیدایش وسایل زندگی و ابزارهای آنها به این نتیجه رسید که زندگی آنها

ایران زمین

بدون نوا و آهنگ نبوده است بلکه قبل از اینکه زبانی برای گفتار و تبادل افکار داشته باشند یکنوع موسیقی داشتند که زبانشان بوده است.

دوره پیش از تاریخ – دوران کشاورزی بشر در بین‌النهرین و ایران از ده هزار سال پیش از میلاد آغاز شده و انسان به دلیل کار کردن روی زمین به مدت طولانی به سکونت در منطقه‌ای گرایش پیدا کرده و اولین دهکده‌ها و شهرهای کوچک پدید آمد و به علت ندانستن ریشه بلاهای طبیعی مانند سیل، زلزله – طوفان، قحطی و مرگ ناچار قدرت مافوقی بنام خدایان برای خود تصور کرد و همچنین برای کارهای دسته‌جمعی در کشاورزی و ساختمان‌سازی بخصوص پیشرفت کار وسایل و ابزار ابتدایی ساخته و سپس آهنگ‌ها و نواها برای پیشبرد کار ساخته شد. چنانکه موسیقی زبان کار در کشورهای افریقایی و بین‌النهرین و هند پدید آمد و بعدها برای خدایان نیز در مصر، یونان، هندوستان آهنگها پیشرفت کرد.

پیش از تاریخ در ایران – در تپه چغامیش واقع در ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی دزفول و ۹ کیلومتری جنوب خرابه‌های جندی شاپور (شهر قدیم ساسانی – استقرارگاه سربازان شاهپور پادشاه ساسانی) که همچنین آرامگاه یعقوب لیث صفاری نیز در آنجاست، قطعه گل پخته به اندازه‌های ۲ در ۵ در ۸ سانتیمتر به دست آمد که مربوط به ۳۵۰۰ تا ۳۰۰۰ پیش از میلاد است و در آن صحنه‌ای را از یک قایق نشان میدهد که چند نفر در کناره‌های قایق نشسته‌اند، یکی مشغول نواختن تنبک و دیگری سُرنا و دیگری با دهان باز مشغول خواندن است و یک اسیر دست بسته را در قایق حمل میکنند. این لوحه گلی در زمستان سال ۱۳۵۱ خورشیدی بدست آمد که این جانب در حفاری شرکت داشته و اکنون این لوحه در موزه ایران باستان است.

ایران زمین

مجسمه آجری خدای ایشتار (خدای عشق و کشاورزی دوره ایلامیها) به اندازه ۱۲ سانتیمتر مربوط به ۱۹۰۰ تا ۱۲۰۰ پیش از میلاد در حفاریهای هفت تپه نزدیک شوش در سال ۱۳۴۵ خورشیدی به دست آمد که خود در این حفاری شرکت داشته. این خدا مشغول نواختن سازی به شکل سه تار یا بانجو میباشد. این مجسمه نیز در موزه ایران باستان نگهداری می شود.

ظرف سفالی نخودی رنگ با نقوش مردان لخت به رنگ قرمز که دستهای یکدیگر را گرفته اند و در حال رقصیدن دسته جمعی هستند مربوط به ۱۲۰۰ سال پیش از میلاد است که از تپه چشمه علی در شهری در جنوب تهران به دست آمده و در موزه ایران باستان است. (حفاری توسط پرفسور هرتسفلد در ۷۰ سال پیش)

اینها نمونه هایی از آثار وجود موسیقی و رقص در ایران باستان است.

دوره تاریخی در ایران – دوره تاریخی در ایران از زمان مادها یا ۷۰۰

سال پیش از میلاد آغاز شده، گرچه از دوره ماد خط نوشتاری به دست نیامده ولی با پیدایش وسایل و ابزار زندگی و نوع بناها در این دوره بخصوص نیایشگاه (معبد) یا آتشگاه «نوشی جان» در ۱۲ کیلومتری شمال بروجرد (بین راه همدان به بروجرد) میتوان گفت که در این نیایشگاه (آتشگاه) مراسمی انجام و برای خدا یا خدایان علاوه بر دادن هدایا حرکات و نواهایی مانند رقص و موسیقی انجام میشده است. تاریخ تقریبی این آتشگاه حدود ۶۷۰ تا ۶۵۰ پیش از میلاد است.

دوره هخامنشی که حدود ۵۵۰ سال پیش از میلاد مسیح آغاز و

ایران زمین

شکوفایی این دوره با مشاهده بنای مشهور تخت جمشید و نقوش برجسته آن و همچنین وسایل و ابزار به دست آمده از این دوره در دو شهر مشهور دیگر همدان (اکباتانا= شهر شاهی) پایتخت تابستانی هخامنشی ها و شهر شوش (پایتخت زمستانی) و نقاط مختلف دیگر و آلات نواختن مانند سنج_ طبل_ سُرنا (بوق) که بیشتر در جنگلها به کار میرفته مشاهده کرد.

هرودت درباره مراسم مذهبی ایرانیان مینویسد که ایرانیان باستان برای تقدیم نذر و نیاز به خدا آتش نمی افروختند و شراب برآرامگاه ها نپاشند ولی یکی از موبدان حاضرشود و سرودهای مذهبی بیسراید.

هم چنین گزنفون در کتاب خصال کوروش می نویسد، کوروش هنگام حمله به سپاه آشور بنا بر عادت خود سرودی آغاز می نمود که همه سپاهیان آن را بخوانند و نیمه شب که صدای کوس رفتن برخاست کوروش سردار سپاه را بخواند و بدینسان فرمان داد، چون سپاه دشمن نزدیک شود سرود جنگ خواهم خواند و سپاه ما بی درنگ مرا با سرود پاسخ گویند.

این اشارت می رساند که موسیقی در مراسم مذهبی و آداب رزم در زندگانی اجتماعی ایرانیان بخش بزرگی داشته، چنانکه گاتهای زرتشت مجموعه از اشعار و سرودهای مذهبی بوده که با آهنگهای خاص خود اجرا میشده است.

دوره پارت (اشکانی) _ در دوره ۵۰۰ ساله حکومت اشکانیان اکثر اوقات با جنگهای داخلی و خارجی بخصوص با سلوکیها و ارمنستان و روم سپری میشد.

بنابراین بیشتر همت و وقت شاهان اشکانی به این امور می گذشت و پس از آرامش موقتی به آبادی و امنیت راه ها و ارتباطات تجاری میگذشت تا کشور پهناور خود را از هر جهت نگهداری کنند. کشور مانند زمان هخامنشی ها به

ایران زمین

ساتراپها و سپس بخش‌ها و ولایات تقسیم میشد و در راس آن حاکم لشکری یا کشوری منصوب میشد.

نفوذ فرهنگ و تمدن یونانی - ستاره‌شناسی - وقایع‌نگاری مانند دوره بابلیان هم‌چنان پیشرفت داشت. آثار معماری و آرامگاه‌ها و مجسمه‌ها که محفوظ مانده از هنر کشور پارتها سخن می‌گویند. هنر ایران در این دوره پیش‌آهنگ صورت‌نگاری عصر ساسانیان بوده است، همچنین معبد خدایان در شهرهای بین‌النهرین در دوره پارتیها جایی برای خدایان مصر و یونان نیز گذارده است. آیین زرتشت و کیش مزدیسنا دین پارتیها بوده که حتی در نقاط دور مانند ارمنستان و سلوکیه رایج بود. معابد خدای بابلی بنام آتو در اوروک در قلب کشور پارت کشف شده. بعل خدای بابل در تَدَلَر و اکباتانا و کاپادوکیه مورد پرستش قرار میگرفت. وجود این خدایان گوناگون از نفوذ عمیق و متقابل اختلاط عناصر ایرانی - بابلی - آرامی - سوری و مسیحی و یونانی حکایت می‌کنند. در بین‌النهرین که واجد بازرگانی وسیع و پیشه‌های پررونق بود تمام دین‌های گوناگون تقاطع میکردند و از این نظر سرزمین پارتها فوق‌الاده شایان توجه بود بنابراین میتوان نتیجه گرفت که مردم این سرزمین پهناور با ادیان مختلف و مراسم گوناگون و وجود معابد و خدایان مختلف مسلماً موسیقی مذهبی علاوه بر موسیقی رزمی وجود داشته است. مانند هنر نقاشی، مجسمه‌سازی - معماری پیشگام این هنرها در دوره ساسانی و شکوفایی آن بخصوص هنر موسیقی بوده است.

دوره ساسانی - آشنایی ما در موسیقی و رقص در دوره ساسانی بیشتر از هر دوره دیگر است. زیرا از نوشته‌های تاریخی و هم‌چنین پیدایش اشیاء

ایران زمین

ذیقیمت این دوره مانند جامهای نقره‌ای و موزائیک‌های به دست آمده از نقاط مختلف بخصوص بیشاپور (شهر شاپور اول) که منقوش به رقص بانوان (جام نقره‌ای ساسانی) و بانوی چنگ‌نواز (موزائیک پیدا شده از بیشاپور) میباشد توسط پروفیسور گیرشمن فرانسوی مابین سالهای ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ خورشیدی در بیشاپور کشف شد. هم‌چنین موسیقی‌دانان و خوانندگان بزرگ مانند باربد - نکیسا - رامتین - بامشاد - سرکش اکثراً در دربار خسروپرویز بودند ظهور کردند که پایه‌گذار موسیقی ایران پس از اسلام و حتی بعضی کشورهای اسلامی شدند. مدارک مثبتی نشان میدهد که در زمان ساسانیان موسیقی بسیار غنی بوده و در جامعه مقامی بس شایسته داشته است. چنانکه در آئین مزدک که در زمان کواد (قباد) ظهور کرد موسیقی به عنوان یکی از نیروهای معنوی چهارگانه، شعور - عقل - حافظه و شادی برابر خداوند جلوه‌گر می‌شود. این چهار نیرو به دستیاری شش وزیر امور عالم را اداره می‌کنند و وزیران میان ۱۲ روح در حرکتند که یکی از آنها خواننده و سراینده موسیقی است. بدست آوردن این مقام در تشکیلات آسمانی آئین مزدک نشانه‌ی آنست که موسیقی در زندگی مردم آن روز جزء احتیاجات روحی به شمار میرفته. بعلاوه مسلم است که موسیقی‌دانان، خوانندگان و نوازندگان در دربار شاهان و شاهزادگان ساسانی منزلتی شایسته داشته‌اند. چنانکه در افتتاح سدی بر روی رودخانه‌ی دجله موسیقی‌دانان هم‌ردیف فرمانداران (ساتراپ) از جانب خسروپرویز دعوت میشدند.

دستگاههای منسوب به باربد شامل هفت خسروانی - سی‌سحن و سیصد و شست‌دستان بوده که با هفت روز هفته و سی‌روز ماه و سیصد و شست‌روز سال مطابقت داشته است.

ایران زمین

در کتاب تاریخ منوچهری و دیگر نویسندگان ایرانی و عرب نامهای بیشماری از آوازاها و قطعات موسیقی است که تشخیص نوع و گام و کیفیت اجرای آنها میسر نیست. مثلاً یزدان آفرید شاید نام یک سروده مذهبی است. بعضی داستان‌ها به وقایع تاریخی و آثار افتخارآمیز قدیم ایران منسوب است که ساسانیان از آغاز مایل به یادآوری آن بودند. مثلاً کین ایرج - کین سیاوش - تخت اردشیر و برخی قدرت خسرو پرویز را نمایان میسازد - باغ شیرین - باغ شهریار - تخت تاكديس و بعضی دیگر ثروت او را به یاد میآورند مانند هفت گنج - گنج بادآورد که به افتخار و دست یافتن سردار بزرگ ایران شهربراز فاتح مصر به گنجی که امپراتور روم در کشتی‌ها نهاده و باد آنها را به ساحل رانده بود اشاره میکند و برخی دیگر جشن‌ها و عیدها در فصول مختلف به خصوص فرارسیدن بهار و نوروز تشریح و توصیف میشدند از آن جمله اند نوروز بزرگ - گلزار - سبز بهار - راه گل - آرایش خورشید و ماه - ابهرکوهان - نوشین لبنان - روشن چراغ - پالیزیان - دل انگیزان که در آنها مناظر زیبای طبیعت و نشاط زندگی توصیف شده است.

برخی از این نامها هنوز در بین گوشه‌های دستگاههای موسیقی کنونی ایران و ممالک اسلامی یافت میشود شلاً زیرا فکند - نوروز - نَهفت - خسروانی وغیره. راست یکی از آنهاست که امروز یکی از دستگاههای موسیقی ایران و عرب و تُرک می باشد.

بنظر میرسد بارید بزرگترین آهنگ ساز زمان خود بوده، نه تنها به سبب توانایی در خلق آهنگهای گوناگون و مهارت در نوازندگی بلکه به سبب تنوع احساساتی که در قطعاتش در شنونده ایجاد می کند.

در این مورد حکایتی درباره قطعه‌ای از او به نام شب‌دیز نقل شده است که به

ایران زمین

وسیله شاعر عرب خالد فیاض و دیگران به شعر درآمده است. معروف است که خسرو پرویز بین اسبهای خود اسب باهوشی به نام شب‌دیز (رنگ شب) را بیش از همه دوست میداشت و چنان به این اسب علاقه داشت که سپرده بود که هرکس خبر مرگ شب‌دیز را بر زبان راند مجازاتش اعدام باشد. شب‌دیز مُرد و کسی را جرات نبود که شاه را از واقعه آگاه سازد. رئیس دواب (چهارپا) ناچار از بارید خواست که به وسیله آهنگی این خبر شوم را به شاه بفهماند. گویند بارید آهنگی ساخت و خسرو از شنیدن آن مرگ شب‌دیز را دریافت. فریاد برآورد شب‌دیز مُرد. بارید پاسخ داد آری شاهنشاه و بدینگونه با آهنگ موسیقی خبر آنرا به شاه دادند و بدین وسیله شاه را از عهد خود بازگردانید. بنا بر نوشته مورخین گامهای موسیقی قدیم ایرانی درحقیقت پیش از بارید نیز وجود داشته و استاد تکیراتی به احتمال قوی آنرا تکمیل کرده است. در هر حال باید آنها را ریشه و بنیان موسیقی ایران و عرب بعد از اسلام و ممالک اسلامی دانست.

گسترش موسیقی – در دنیای امروزی موسیقی نقش بسیار مهمی در زندگی انسانها ایفا می‌کند در هر کجا که زبانی گویا وجود ندارد، موسیقی حالات را بیان می‌کند و به بیان دیگر موسیقی وسیع‌تر از حرف زدن و سخن گفتن است و بهتر میتوان گفت که موسیقی زبان بین‌المللی است. کسانی که الفبای موسیقی را میدانند (نت‌های دو-ر-می-فا و غیره) میتوانند آنرا بخوانند و بنوازند مانند کارهای موسیقی دانان بزرگ بتهوون- موزارت و باخ و غیره در صورتی که زبان هر ملت بین‌المللی نیست به بیان دیگر موسیقی مثل اعداد ریاضی است و پایان ندارد.

ایران زمین

به‌همین دلیل تا به حال در جهان آهنگهای مختلف، خوانندگان مختلف، نوازندگان مختلف ظهور کرده‌اند و خواهند کرد که هرکدام جایگاه خود را دارند و به قول حافظ (از هر زبان که میشنوم نامکرر است)

آهنگ های مختلف در مواقع مختلف و حالات مختلف انسان مانند عصبانیت - خوشحالی - غم فرق میکنند مثلاً نمیشود زبان عشق را با عصبانیت بیان کرد و این موسیقی است که حتی پیش درآمد اتفاقات میباشد مثلاً دیدن یک فیلم جنایی - عشقی - کُمیک از آهنگ ساخته شده برای فیلم، انسان پیش از دیدن فیلم میفهمد که صحنه چه خواهد بود و حالات را بهتر بیان می‌کند.

بطور کلی در ایران امروز سه نوع موسیقی وجود دارد ۱- موسیقی کلاسیک و سنتی ۲- موسیقی کلاسیک سبک ۳- موسیقی مردم - اولی را همه کس نمی‌فهمند و در سالن‌های بزرگ اجرا می‌شود. دومی را همه کس می‌فهمند و بسته به ذوق خود انتخاب می‌کنند - سومی محلی و باید به زبان محلی آشنا بود.

پی نوشت = قسمت دوره هخامنشی و قطعه‌ای از دوره ساسانی برگرفته از مقاله بسیار محققانه مهدی برکشلی است که در مجله ره‌آورد شماره ۵۸ پاییز و زمستان ۱۹۸۰ چاپ شده است.